

**ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ Ў САТЫРЫЧНАЙ КАМЕДЫ К.КРАПІВЫ
«ХТО СМЯЕЦЦА АПОШНІМ»**

Літаратуразнаўцы, грунтоўчыся на вопыце нацыянальнай і сусветнай літаратуры, прыйшлі да высновы: крыніца ўзбагачэння сродкаў выразнасці мастацкага твора – жывая народная мова і фальклор. Да жывой народнай мовы адносяцца фразеалагізмы. Паводле народнага разумення, адна з асноўных якасцей мовы – гэта яе змястоўнасць і практычная скіраванасць. [5, с. 70].

Беларуская мова характарызуецца багаццем і разнастайнасцю фразеалагічных сродкаў. У мове існуюць два віды спалучэнняў слоў: у адных кожная лексічная адзінка захоўвае сваё значэнне, а ў другіх лексічныя адзінкі губляюць сваё першапачатковае значэнне і выражаюць адно цэлае паняцце. Да прыкладу возьмем сказы і высветлім іх значэнні. *Ціха, на мяккіх лапках, кот падкрадаўся да птушкі. (І.М.). А што Зёлкін ... толькі ходзіць на мяккіх лапках ды прыслухоўваецца, хто што гаворыць. (Кр.)* У спалучэнні на мяккіх лапках кожнае слова можа быць заменена іншым словам, напрыклад: *на сагнутых лапках, на брудных лапках, на чорных лапках* і г.д. У спалучэнні з другога сказа словы замяніць нельга, бо пры такой замене сэнс выказвання зменіцца або стане незразумелым. (Прыклады на працягу работы будуць выкарыстаны з камедыі «Хто смяецца апошнім» К.Крапівы). Цэласнае значэнне фразеалагізма, якое перадаецца асобным словам *дагаджаць*, не мае нічога агульнага са значэннем лексічных адзінак *на лапках* і *мяккі* ў свабодным словазлучэнні.

У мовазнаўстве да гэтага часу няма адзінства, што залічыць у разрад фразеалогіі. У большасці з іх падзяляюць на чатыры групы адзінак, не аднародных з пункту погляду іх семантычнай злітнасці кампанентаў: 1) фразеалагічныя зрашчэнні (*ні жывы ні мёртвы, душа ў пяткі*); 2) фразеалагічныя адзінствы (*крукам носа не дастаць, за розум узяцца*); 3) фразеалагічныя спалучэнні (*абвёсці вакол пальца, не падаць духам, забрала за жывое, языком трапаць*); 4) фразеалагічныя выразы (*у ціхім балоце чэрці водзяцца, хто парасё ўкраў, у таго ў вушах пішчыць, будзе белка, будзе і свісток*).

Некаторыя лінгвісты адносяць да фразеалогіі, акрамя пералічаных адзінак, яшчэ і прыказкі, крылатыя выразы, перыфразы, састаўныя тэрміны. [4, с. 7].

У беларускай граматыцы (марфалогіі) словы падзяляюцца на групы, разрады, якія называюцца часцінамі мовы (назоўнік, дзеяслоў, прыметнік). Кожная часціна мовы мае сваю граматычную характарыстыку.

Фразеалагізм (фразема), як і слова, таксама мае пэўнае значэнне. Па-першае, словы і фразеалагізмы на марфалагічным узроўні маюць некаторыя агульныя ўласцівасці. Па-другое, няма ніводнай часціны мовы, якая б не ўдзельнічала ва ўтварэнні фразеалагізмаў. Фразеалагізмы не належаць да лексіка-граматычных разрадаў слоў, якія называюцца часцінамі мовы; фразеалагізмы паводле свайго значэння і сінтаксічнага ўжывання (але не паводле граматычнай характарыстыкі) адпавядаюць часцінам мовы. Найбольшая колькасць фразеалагізмаў у камедыі – дзеясловы і прыслоўі.

Дзеясловы: *вакол пальца абвёў* – ашукаць, падмануць (Левановіч. *А калі ён і цябе вакол пальца абвёў?*), *вочы ўбок адводзіць* – хітруючы адцягнуць увагу (Чарнавуc. *Спрабавай... Нічога не выйшла, пыкаюць, мыкаюць, вочы ўбок адводзяць.*), *вылецець з галавы* – зусім забыцца (Гарлахвацкі (Тулягу). *Да гэтага ... як яго ... вось вылецела з галавы. Горад яшчэ такі ёсць ... да пензенскага.*), *за вушка ды на сонейка* – выкрываць кагосьці (Левановіч. *А мы яго зараз за вушка ды на сонейка.*), *забрала за жывое* – усхваляваць, растрывожыць (Вера. *Ага, забрала за жывое! Праваліся ваша праца.*), *зблытаць карты* – разбурыць планы, намеры (Гарлахвацкі. *Я ў гэтым манастрыры так зблытаю карты, што свой свайго не пазнае.*), *крукам носа не дастаць* – фанабэрыцца, зазнавацца (Нічпар. *Бачыць, ды віду не паказвае. Што ж гэтакі пеўнік зробіць дырэктару? Усе так і выдыгаюць перад ім: «Таварыш Гарлахвацкі! Таварыш Гарлахвацкі! А ў таго Гарлахвацкага крукам носа не дастаць. Адзін Чарнавуc яго не байца.*), *на шыю вешаюцца* – знаходзіцца на чым-небудзь утрыманні (Гарлахвацкі. *Я ведаю такіх старэнькіх, якім дзяўчаты на шыю вешаюцца.*), *трапаць нервы* – хвалявацца, прымушаць нервавацца (Чарнавуc. *Але гэта ж трэба кінуць працу і заняцца гэтымі бруднымі плёткамі, траціць час, трапаць нервы, мне гэта страшна непрыемна.*), *цаца-цаца, ды ў кішэнь* – прысвойваць, убіраць у свае рукі (Гарлахвацкі. *Глядзіце, Аляксандр Пятровіч, не закахайцеся. А то вы цаца-цаца ды ў кішэнь.*), *шпільку падпускаць* – гаварыць непрыемнае, падкалоць каго-небудзь (Цёця Каця. *Хто парасё ўкраў, у таго ў вушах пішчыць. Я і не думала ёй шпільку падпускаць.*), *языком трапаць* – гаварыць абы-што; балбатаць (Зёлкін. *Напрыклад, наша цёця Каця вельмі любіць языком патрапаць.*), *падняць на смех* – высмейваць каго-небудзь (Гарлахвацкі. *Напішу якое-небудзь глупства, дык жа Чарнавуc мне слова выгаварыць не дасць, ён мяне на смех падыме. Тады страціш і гэту пасаду, якую маеш.*), *за розум узяцца* – схамануцца, паразумнець – (Анна Паўлаўна. *За розум вазьміся. У цябе ж нейкае пасведчанне ёсць, што ты вучоны. Дык і дабівайся па вучонай лініі.*).

Назоўнікі: *нячысты дух* – чорт, д'явал (Цёця Каця. *Цьфу ты, нячысты дух! Выбачайце, таварыш Зёлкін.*), *ранняя пташка* – назва дбайнага чалавека (Цёця Каця. *Добры дзень, Вера Міхайлаўна! Вось ранняя пташка! Заўсёды першая!*), *воўчае мяса* – незадаволенасць нечым (Нічпар. *Цюлік, ф'ю, ф'ю, ф'ю! На табе тваё дабро назад. Прывалок, воўчае мяса! Цераз цябе толькі непрыемнасці чалавеку!*), *сабачыя твае вочы* –

бессаромнасць (Анна Паўлаўна. *Адчыні! Адчыні! Адчыні, сабачыя твае вочы! Усё роўна ж я да цябе дабяруся. Дабяруся, ірад, нідзе не дзенешся!*).

Прыслоўі: *ад душы падзякаваць* – сардэчна (Зёлкін. *У заключэнне я хачу ад душы падзякаваць – і думаю, што да мяне далучацца ўсе прысутныя.*), *адным вокам глянуць* – нядоўга, імгненна (Нічыпар. *Чаму нашто? Трэба ж хоць адным вокам глянуць, што там усярэдзіне робіцца.*), *аж пыл курэў* – вельмі хутка (бегчы, ехаць) (Цёця Каця. *Учора адвячоркам (Гарлахвацкі) з Зіначкай за горад імчаў на таксі, дык аж пыл курэў.*), *век не забудзе* – назаўсёды, навечна (Анна Паўлаўна. *Ах, паскуднік! Я яму такую ўцеху дам, што ён век не забудзе.*), *дзень і ноч* – увесь час, пастаянна (Незнаёмая жанчына. *Кажуць, дзень і ноч яго пільнуе. А ён як вырвецца, дык шукае з другімі ўцехі.*), *палажыўшы руку на сэрца* – шчыра, адкрыта (Чарнаўс. *Дзесяць разоў перадумаў я ўсё сваё жыццё і магу сказаць палажыўшы руку на сэрца, ні ў чым не вінаваты.*), *паміж намі* – сакрэтна (Зёлкін. *Пеця... ты яшчэ нічога не чуў пра нашага Чарнаўса? Амба... Яшчэ не, але сёння ці заўтра напэўна... Ага, пыталіся адраса. Гэта накуль што паміж намі... бывай...), увесь як на далоні* – вельмі выразна, ясна (Гарлахвацкі. *Гэта дакумент! Проста пальцам паказваць на ворагаў, двурушнікаў, усялякіх прахвостаў. Нам астаецца толькі руку працягнуць і за каўнер схавіць. Тут ён увесь як на далоні!..), як кот на сала* – хціва, з прагнасцю (Анна Паўлаўна. *Нешта ты паглядаеш на гэту дробязь як кот на сала.*), *як снег на галаву* – нечакана, раптоўна (Чарнаўс. *Не ведаю. Усё роўна як снег на галаву.*).

Прыметнікі: *далікатнага заводу* – ветлівы, ласкавы, уважлівы (Нічыпар. *Далікатнага, мусіць, заводу. Баіцца, каб на цвёрдым мазалёў не панаседжваць.*), *пальчыкі абліжае* – смачны, прыемны, прывабны (Гарлахвацкі. *І цікавая навіна? Зёлкін. Пальчыкі абліжае.*).

Злучнікі: *дарма што* – няхай сабе; хоць і (Нічыпар. *Запытайся ў Чарнаўса. Ён чалавек дарма што сур'ёзны, а калі разгаворыцца, дык шукае з другімі ўцехі.*).

Выклічнікі: *паваліся з сваім языком* – вокліч абурэння таго, хто сказаў нешта непрымальнае (Туляга. *Ай, ай! Дайшло-такі! Каб яна павалілася з сваім языком! Прасіў жа не гаварыць нікому!*), *чорт ведае, што такое* – выказванне абурэння, гневу (Чорт ведае, што такое! З гэтым трэба змагацца. Трэба знайсці вінаватага).

У дадзеным творы ёсць фраземы, якія па сваёй граматычнай форме не падобныя ні на словазлучэнні, ні на сказы (*ад душы падзякаваць, ад усяе душы, з ласкі, з розумам*). Часцей за ўсё гэтыя фразеалагізмы адносяцца да розных склонавых форм назоўніка з прыназоўнікамі або часціцамі. Яны ў сказе могуць выконваць ролю дзейніка (*Жарты жартамі, а ў нас таксама ёсць паклёпнікі. Ліха яе ведае, незнаёмая. Такая языкатая баба. Ды яна тут недзе.*), выказніка (Э, не! Ён адапрэцца і вокам не маргне. Нічога не выйшла, пыкаюць, мыкаюць, вочы ўбок адводзяць. Я ведаю такіх старэнькіх, якім дзяўчаты на шыю вешаюцца.), дапаўненнем (Напрыклад, наша цёця Каця вельмі любіць языком патрапаць.), акалічнасцю (Нешта ты глядзіш на гэту дробязь як кот на сала. Кажуць, дзень і ноч яго пільнуе. Усё роўна як снег на галаву).

У сказе фразеалагізм разам са словамі ўтвараюць рад аднародных членаў. У такім радзе фразема ўзмацняе сэнс астатніх сінтаксічна аднародных членаў, павялічвае выразнасць (Э, не! Ён адапрэцца і вокам не маргне. Нічога не выйшла, пыкаюць, мыкаюць, вочы ўбок адводзяць.). Вельмі часта фразеалагізмы выступаюць у ролі зваротка. Ён звычайна выражаецца назоўнікавымі фраземамі, якія абазначаюць у камедыі толькі асоб (Цьфу ты, нячысты дух! Выбачайце, таварыш Зёлкін. Адчыні! Адчыні! Адчыні, сабачыя твае вочы!). Сярод фразеалагізмаў сустракаюцца выразы, якія нагадваюць даданыя члены складаназалежных сказаў са злучнікамі *аж, як, хоць, хто* (*аж пыл курэў, хто ў боб, хто ў гарох, як кот на сала, як мёртвamu кадзіла, як свае пяць пальцаў, як снег на галаву, яу шчупак у сажалцы*).

Сінтаксічная сувязь для фразеалагізмаў з'яўляецца абавязковай. Адхіленні ад яе выклікаюць парушэнне літаратурнай нормы, што прыводзяць да фразеалагічных памылак. [12, с. 58]. У залежнасці ад сферы выкарыстання фразеалагізмы падзяляюцца на стылістычна нейтральныя, размоўныя і кніжныя. Найбольшую колькасць складаюць размоўныя фразеалагізмы – асноўная сфера выкарыстання – бытавыя адносіны. Яны ў большасці ўзніклі ў жывой народнай мове. У камедыі «Хто смяецца апошнім» найбольшая колькасць размоўных фразеалагізмаў, яны ўсе ўжыты ў дыялогах: *адным вокам глянуць, век не забудзе, вокам не маргне, дарма што, з ласкі, вылецець з галавы, задзець за жывое, ні жывы ні мёртвы, нячысты дух, сабачыя твае вочы*). Размоўныя фразеалагізмы ў камедыі ўжыты ў неафіцыйных зносінах паміж дзеючымі асобамі твора.

У камедыі ўжыты і прастамоўныя фразеалагізмы, іх, праўда, невялікая колькасць: *баба шалёная, біць па пятакчу, воўчае мяса, ні цэ ні бэ*. Ужыты і кніжны фразеалагізм: *цяг навукі*. Асобнае месца ў мове займаюць выклічнікавыя фразеалагізмы: *чорт ведае, што такое; паваліся з сваім языком, ах чорт і інш*. Яны выконваюць у маўленні эмацыянальную функцыю. Найчасцей фразеалагізмы ў камедыі ў гутарковым маўленні выконваюць функцыю вобразнага выказвання.

Па ступені семантычнай злітнасці кампанентаў фразеалагізмы можна падзяліць на групы: 1) характарыстыка чалавека: *языкатая баба, баба шалёная, сухі з вады выйшаў*; 2) характарыстыка працоўнай і разумовай дзейнасці чалавека: *вочы адводзіць убок, з-над зямлі дастаць, лязню даць, сланяецца як цень*; 3) псіхічнае становішча, розныя пачуцці: *далікатнага заводу, душа ў пяткі, забрала за жывое, ні жывы ні мёртвы*; 4) фізічнае становішча: *біць па пятакчу, трапаць нервы*; 5) розныя дзеянні і спосабы іх утварэння: *зблытаць карты, языком трапаць*.

У адрозненне ад слоў фразеалагізмы ў большасці сваёй з'яўляюцца трапнымі і вобразнымі сродкамі выказвання. Яны не толькі называюць, але і характарызуюць са станюўчага ці адмоўнага боку прадмет, дзеянне, з'яву. Гэтыя стылістычныя якасці наглядна выяўляюцца, калі параўнаць ужыванне фразеалагізма з ужываннем суадноснага сінанімічнага слова. Фразеалагізмы значна багацейшыя за словы, таму яны з'яўляюцца выразным сінанімічным сродкам мовы. Фразеалагічныя сінанімы – гэта фразеалагізмы, якія абазначаюць тое самае ці блізкае паняцце, але адрозніваюцца адценнямі значэнняў ці стылістычнай афарбоўкай. [18, с. 49].

У камедыі таксама сустракаюцца сінанімы: *Ад душы падзякаваць – ад усяе душы. Душа ў пяткі – ні жывы ні мёртвы. Вакол пальца абвёў – сухі з вады выйшаў. Вочы ўбок адводзіць – сабачыя твае вочы. Правалілася з сваім языком – чорт ведае, што такое.*

Для прыкладу выкарыстаем тэкст. А)1. Ад душы падзякаваць. Зёлкін. *У заключэнне я хачу ад душы падзякаваць – і думаю, што да мяне далучацца ўсе прысутныя.* 2. Ад усяе душы Вера (жартаўліва). *Дык прымаеце мяне за дачку?* Чарнаву. *Ад усяе душы.* Значэнне фразеалагізмаў 'ад душы падзякаваць і ад усяе душы' – з усёй шчырасцю, сардэчна.. Б)1. Вакол пальца абвёў. Левановіч. *А калі ён і цябе вакол пальца абвёў?* 2. Сухі з вады выйшаў. Гарлахвацкі. *Нюрочка, прашу цябе, не ўспамінай ты мне пра Кіеў! Я так рад, што сухім з вады выйшаў.* Значэнне фразеалагізмаў 'вакол пальца абвёў і сухі з вады выйшаў' – дзейнічаць ашуканствам, заставацца непакараным.. В)1. Ні жывы ні мёртвы. Зёлкін. *Сёння на вуліцы адзін чалавек пазнаў яго. Дык ён цяпер ні жывы ні мёртвы ходзіць.* 2. Душа ў пяткі. Вера. *Ага, забрала за жывое! Праваліся ваша праца..* Значэнне фразеалагізмаў 'ні жывы ні мёртвы і душа ў пяткі' – моцны, вялікі спалох (пры нечаканым, зняцку, страху).

Каб пазбегнуць паўтораў адных і тых жа фразеалагізмаў, аўтар і выкарыстоўвае сінанімы. Беларускія фразеалагізмы складаюць найбольшую частку фразеалагічнага складу. [13, с. 162]. Больш за ўсё фразеалагізмаў прыйшло да нас з жыцця нашых продкаў. Да іх можна аднесці наступныя спалучэнні слоў: *браць за жывое, аж пыл курыць, калі ласка, увесць як на далоні, век не забудзе, на мяккіх лапках, нячысты дух, сухі з вады выйшаў, сланяецца як цень, адным вокам глянуць, вокам не маргне, вочы ўбок адвесці, вылецець з галавы і г.д.* Запазычаных фразеалагізмаў у дадзеным змесце вельмі мала: *не падайце духам, падліць масла ў агонь, як мёртвamu кадзіла.* Спрадвечна беларускія фразеалагізмы – найбольш істотная частка фразеалагічнага складу. Яны адлюстроўваюць нацыянальную спецыфіку беларускай мовы, узнікненне многіх з іх звязана з асаблівасцямі жыцця і светапогляду беларускага народа.

Спіс літаратуры:

1. Баханькоў, А. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы / А. Баханькоў, І. Гайдукевіч, П. Шуба. – Мінск : Народная асвета, 1990. – 396 с.
2. Верціхоўская, М.І. Вывучэнне камедыі К. Крапівы «Хто смяецца апошнім» / М.І. Верціхоўская // Беларуская мова і літаратура ў школе. – 1998. – № 9. – С. 44-50.
3. Гаўрош, Н., Лепешаў, І. Фразеалагічны слоўнік / Н. Гаўрош, І. Лепешаў. – Мінск : Нар. асвета, 1973. – 352 с.
4. Даніловіч, М. Вывучэнне фразеалогіі на ўроках мовы / М. Даніловіч. – Мінск : Нар. асвета, 1991. – 96 с.
5. Каўрус, А.А. Мова народа, мова пісьменніка / А.А. Каўрус. – Мінск : Маст. літ., 1989. – 247 с.
6. Кісялёў, І. Руска-беларускі фразеалагічны слоўнік / І. Кісялёў. – Мінск : Нар. асвета, 1991. – 192 с.
7. Крапіва, К. Хто смяецца апошнім / К. Крапіва. – Мінск : Юнацтва, 1983. – 188 с.
8. Красней, В.П. Грані слова / В.П. Красней. – Мінск : Маст. літ., 1986. – 272 с.
9. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы / І.Я. Лепешаў. – Т. 1. – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 1993. – 590 с.
10. Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы / І.Я. Лепешаў. – Т. 2. – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 1993. – 608 с.
11. Лепешаў, І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў. – Мінск : Нар. асвета, 1981. – 160 с.
12. Лепешаў, І.Я. Пра семантычную класіфікацыю фразеалагізмаў / І.Я. Лепешаў // Роднае слова. – 1995. – № 10. – С. 56- 64.
13. Малажай, Г. Сучасная беларуская мова (Слова. Пeryфраз. Фразеалагізм) / Г. Малажай. – Мінск : Выш. школа, 1992. – 236 с.
14. Сабалеўскі, А.В. Кандрат Крапіва / А.В. Сабалеўскі // Нарыс жыцця і творчасці. – Мінск : Нар. асвета, 1989. – 22 с.
15. Санько, З. Малы руска-беларускі слоўнік прыказак, прымавак і фразем / З. Санько. – Мінск : Навука і тэхніка, 1991. – 218 с.
16. Станкевіч, Я. Маленькі маскоўска-беларускі слоўнік / Я. Станкевіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – 78 с.
17. Шкраба, І. Самабытнае слова / І. Шкраба. – Мінск : БелЭн імя П. Броўкі, 1994. – 223 с.
18. Янкоўскі, Ф.М. Беларуская фразеалогія / Ф.М. Янкоўскі. – Мінск : Нар. асвета, 1981. – 80 с.